

УДК 340+378.6

РІШЕЛЬЄВСЬКИЙ ЛІЦЕЙ – ВИТОКИ ВИЩОЇ ЮРИДИЧНОЇ ОСВІТИ В ОДЕСІ

**Л.В. МІХНЕВИЧ, кандидат юридичних наук, доцент,
ДВНЗ «Київський національний економічний університет
імені Вадима Гетьмана»¹**

Розглядається процес створення і функціонування Рішельєвського ліцею як школи з підготовки фахівців практичної юриспруденції за період дії першого статуту 1817 року. З'ясовано особливості структури навчального закладу, умови викладання, викладацький склад, перші підсумки діяльності.

Рішельєвський ліцей, юридична освіта, статут ліцею, система навчання.

На початку XIX ст. в Російській імперії сформувалася цілісна система народної освіти з чіткою ієрархією навчальних закладів, яку очолювали університети, далі йшли губернські гімназії, а потім – повітові та парафіяльні училища. Їх діяльність регламентували затверджені 24 січня 1803 р. «Попередні правила народної освіти» [1], статuti Московського, Віленського, Дерптського, Казанського, Харківського університетів та «Статут навчальних закладів, підвідомчих університетам», затверджений 5 листопада 1804 року [2]. Проте в цей час були засновані кілька закладів, які, вочевидь, виходили за рамки цієї стрункої системи. Унікальними та водночас суперечливими для освітньої системи Російської імперії стали ліцеї, гімназії вищих наук, вищі училища та благородні університетські пансіони, які об'єднували навчальні курси університетів та гімназій і займали проміжний щабель між ними. Усі вони мали реалізувати задум Олександра I про формування освіченого російського чиновництва середнього та вищого рангу з необхідними знаннями і навичками для професійної і комплексної реалізації волі монаршої влади.

У системі освіти Російської імперії ліцеї виконували функції елітарних навчальних закладів підвищеного «особливого типу». Упродовж XIX ст. в країні діяли шість таких ліцеїв, зокрема й Рішельєвський ліцей в Одесі.

Перші дослідження історії цього закладу були здійснені ще в дореволюційний час: І. Г. Міхневич [3; 4], О. І. Маркевич [5], М. І. Ленц [6], А. О. Скальковський [7]. Відомості про ліцей вміщувалися у статтях в

енциклопедичних та довідкових виданнях. Серед сучасних учених до питання становлення та розвитку ліцеїв Російської імперії зверталися О. Д. Єгоров, Н. М. Зипуннікова, В. О. Томсінов, С. Р. Чуйко, О. Л. Войно-Данчишина та ін.

Разом із тим, деякі питання цієї проблеми залишаються недостатньо дослідженими. Тому **метою** статті є розкриття досвіду діяльності Рішельєвського ліцею як утилітарного навчального закладу нового типу за період дії його першого Статуту (1817–1837 рр.), з'ясування особливостей навчального процесу, виявлення його здобутків у процесі підготовки фахівців з практичної юриспруденції.

Історія становлення юридичної освіти в Одесі нерозривно пов'язана з першими навчальними закладами міста. Так, першою одеською школою було училище, засноване 1 грудня 1800 р. колезьким асесором Врето. У ньому вивчали грецьку, італійську та російську мову і «письмена» [6, с. 28]. У 1802 р. при римсько-католицькій церкві емігранти-єзуїти відкрили парафіяльну школу, а французьким емігрантом П. П. Вольсьеєм був заснований приватний пансіон для хлопчиків [6, с. 29]. Герцог Рішельє, призначений у 1803 р. генерал-губернатором Одеси (з 1805 р. й всього Новоросійського краю), взяв цей пансіон під свою опіку. З 1 лютого 1805 р. він став називатися Благородним виховним інститутом [5, с. 2; 6, с. 6]. Заклад був закритим і призначався для освіти дітей вищих станів, переважно дворянства, із введенням строгої дисципліни та нагляду за моральністю вихованців. Викладання в інституті було ширшим ніж у звичайних гімназіях імперії, зокрема у двох вищих класах вивчали філософію, російське законодавство, комерційні і військові науки [7, с. 7]. Хоча російське законодавство читали як спрощений курс, утім воно давало елементарні знання про державно-правову систему, котрі склали основу початкової підготовки дворян до державної служби.

Водночас, для нижчих та бідних станів, що не могли оплачувати навчання, в 1804 р. у місті була заснована публічна комерційна гімназія, яка включала парафіяльне (один нижчий клас), повітове (два середні класи) училища та власне гімназію (три вищі класи). Саме у вищих класах гімназії мали вивчати юридичні науки, зокрема природне право (у другому класі – 2 години в тиждень), комерційне та морське право (у третьому – 3 години в тиждень) [8].

Проте комерційна гімназія так і не запрацювала на повну силу, її три вищі класи так і не були відкриті, їх функції став виконувати Благородний виховний інститут. Він став особливою гордістю герцога Рішельє. Саме за його клопотанням 11 березня 1808 р. інституту були даровані привілеї аристократичного навчального закладу (його випускники отримали право на казенне утримання в 2 кадетському корпусі та після тримісячної служби бути представленими в офіцери) [9]. Разом з тим у 1811 р. він набув прав казенного навчального закладу, а його вчителі рахувалися на дійсній державній службі [10]. Не дивлячись на досить високу платню

(вона становила спочатку 275 руб. та 125 руб. додатково на мундир, потім зросла до 520 руб., а далі збільшувалась відповідно у 1812 р. – 670 руб., у 1814 р. – 750 руб., у 1816 р. – 850 руб.) [3, с. 4; 7, с. 14; 6, с. 160-161], інститут залишався досить привабливим для молодих людей, які прагнули підготуватися до військової та цивільної служби чи торгівлі. Так, вихованцями інституту в 1912 р. були 113 осіб, у той час як у повітовому училищі навчалось 27, а в парафіяльному – 69 юнаків [7, с. 14]. І надалі чисельність студентів інституту була більш-менш сталою: у 1815 р. – 71; 1816 р. – 85, 1817 р. – 100 осіб [7, с. 14; 11, с. 86].

Окрім цього, в Одесі були започатковані й інші школи: інститут благородних дівиць (у 1805 р.) та грецьке училище, засноване емігрантами у 1811 році. Але для основної маси юнацтва, через дорожнечу приватної освіти, доступними залишалися лише повітове та парафіяльне училища.

Стрімкий розвиток міста як портового і торговельного центру, значний приток іноземних комерсантів помітно збільшив кількість бажаючих здобувати професійні знання. Бракувало в місті й осіб з вищою освітою, що пояснювалося віддаленістю Одеси від університетів. Тож необхідність відкриття публічних навчальних закладів, зокрема й вищих була очевидною.

Змінив своє ставлення до громадської освіти й герцог Рішельє, який раніше був затятим прихильником закритих шкіл. Абат де-Ніколь, який приїхав до Одеси за клопотанням генерал-губернатора, на його прохання підготував «Нарис правил виховання в обох одеських благородних інститутах» (Одеса, 1814 р.) з метою «дати... правила виховання більш до всього вітчизняного пристосовані, й у викладання наук увести порядок більш класичний» [6, с. 110]. В основу цього «детального плану виховання юнацтва» була покладена ідея Рішельє «з'єднати публічну гімназію з інститутом таким чином, щоб один заклад підтримував інший і щоб бідні люди могли скористатися настановами хороших викладачів, яких ми за допомогою грошей багатих дітей, що в інституті виховуються, можемо залучити сюди» [7, с. 16]. Це був продуманий крок герцога. Погоджуючись на таке об'єднання, він, з одного боку виказував свою прихильність міністерству народної освіти у справі облаштування в місті публічної гімназії, а з другого – зберіг статус-кво свого дітища – Благородного виховного інституту.

Проте у такому об'єднаному стані інститут і гімназія існували недовго, і 2 травня 1817 р., за підтримки графа О. Ф. Ланжерона, котрий змінив на посту генерал-губернатора герцога Рішельє, був Височайше затверджений статут Рішельєвського ліцею [12]. У супровідній доповіді міністра народної освіти князя О. М. Голиціна «Про заснування і Статут Рішельєвського ліцею» імператору Олександру I зазначалася необхідність створення особливого інституту чи ліцею, який би замінив собою «нині існуючі в Одесі комерційну гімназію, повітове і парафіяльне

училища та Виховний інститут» і мав «в собі всі поступові класи освіти» [12, с. 239]. Основою навчання і виховання визнавався «Закон Божий і пізнання правил Віри християнської», а вищими науками встановлювалися правознавство «у всіх його галузях та відносинах» і право комерційне і морехідне, щоб підготувати «обізнаного і здібного торговця». Для виучки «знаючих та здібних учителів» при ліцеї функціонував педагогічний інститут» [12, с. 240–241].

Фінансовою основою для відкриття ліцею стали значні кошти, зібрані в різний спосіб. Відкриваючи ліцей, уряд призначив такі статті доходів: 1) встановити збір 2,5 копійок сріблом з кожної чверті імпортованого із Одеси хліба протягом 10 років, а згодом на весь час існування в Одесі порто-франко; 2) прибутки з оренди наданої на 12 років герцогу Рішельє (сума становила 3 260 талерів), а по закінченню цього строку відповідна сума виплачувалася із державної казни впродовж всього часу існування ліцею; 3) сума, яку виплачували з державної казни по штату на утримання колишньої комерційної гімназії (6 500 руб. асигнаціями); 4) 6 500 руб. з казни Одеської міської думи; 5) кошти з платні пансіонерів [3, с. 6]. Ще одним джерелом прибутків ліцею були приватні пожертвування. Так, для бібліотеки: 13 тис. франків та велике зібрання книг подарував герцог Рішельє, а перший директор ліцею абат Ніколь пожертвував свою платню за весь 1818 рік. Барон М. Штігліц виділив 100 тис. руб. асигнаціями на заклади народної освіти Новоросійського краю, значна частка яких була використана для заснування ліцею [3, с. 7]. Вдова генерал-майора О. А. Попандопуло подарувала на відкриття ліцею 729 кв. сажнів (3320 кв. м.) землі. Окремі дарунки були призначені для мінералогічного кабінету (понад тисячу мінералів) та мінц-кабінету (майже 800 ольвійських, римських, срібних та мідних монет і медалей).

Урочисте відкриття ліцею відбулося 7 січня 1818 року. Він, як і всі навчальні заклади Новоросійського краю, підпорядковувався попечителю Харківського університету. Управлінські функції покладалися на очолюване одеським градоначальником правління ліцею, що складалося із 4 членів та 4 кандидатів, обраних на 2 роки із батьків студентів. Відповідно до § 7 Статуту обов'язком правління була «турбота за точним дотриманням правил Статуту, не маючи права змінювати чи вносити нові правила» [12, с. 242]. Його члени слідкували за поведінкою та успіхами вихованців, у кінці кожного тижня отримували відповідний рапорт директора; підписували рахунки економа ліцею; були присутні на всіх іспитах; підписували щорічний звіт; обирали за поданням директора професорів, ад'юнктів, наглядачів та, власне, й самого директора. Директор ліцею в правлінні мав лише дорадчий голос та разом із 2 інспекторами та 12 наглядачами безпосередньо слідкував за навчанням та мораллю вихованців.

З 1819 р. для збільшення у правлінні «осіб зі спеціальними знаннями» в його склад були введені три професори ліцею [13]. Згодом у 1823 р. заклад був виведений з-під юрисдикції попечителя Харківського навчального округу і підпорядкований Одеському генерал-губернатору, який безпосередньо контактував з міністром [14]. Він же став головувати й у правлінні ліцею. Разом із тим у 1824 р. за пропозицією нового генерал-губернатора Одеси графа І. І. Витта правління було розділене на дві частини – навчальну і господарську [3, с. 30]. З 1926 р. повноваження головувати в правлінні були передані директору ліцею, а відтоді як утворили окремий Одеський навчальний округ – знову навчальна і господарська частини були об'єднані в одне правління і до його складу увійшли всі професори закладу [3, с. 33]. Водночас для аналізу стану навчально-виховної діяльності ліцею запроваджувалися обов'язкові щотижневі (з 1834 р. – щомісячні) збори всіх викладачів та вихованців [3, с. 46].

Заклад мав готувати правознавців, комерсантів та вчителів. Хоч за Статутом 2 травня 1917 р. ліцей і був вищим навчальним закладом, але все ж у перший період своєї історії (1818–1837 рр.) і за структурою, і за навчальними планами він більше тяжів до гімназії, ніж до університету. Так, заклад об'єднував:

а) трикласне початкове підготовче училище (замінило парафіяльне та повітове училища), де навчали читати та писати російською, грецькою, італійською, німецькою, французькою мовами та здобували початкові знання з арифметики і Закону Божого;

б) власне п'ятикласний ліцей, в якому, окрім Закону Божого, викладали російську, грецьку, італійську, німецьку, французьку граматику, літературу (словесність), риторику, географію, статистику, математику, фізику, військову справу і «приємні мистецтва» (музику, танці, фехтування). У вищому класі ліцею в останній рік навчання вивчали курс «природного та народного права»;

в) два дворічні вищі додаткові училища, в одному викладали правознавство та політичну економію, а в другому – комерційні науки і бухгалтерію;

г) пансіон для 120 своєкоштных вихованців та педагогічний інститут для 24 вихованців [3, с. 39].

У кожному ліцейському класі навчання тривало 2 роки. Всі учні ділилися на пансіонерів, що проживають в ліцеї (об'єднувалися в 5 внутрішніх класів по 24 учні; внутрішнім вважався й педагогічний інститут) та вільно приходящих (формували зовнішні класи, загалом дозволялося набирати до 250 учнів). У пансіон приймалися діти з 7–9 років, які вже вміли писати і читати російською та іншими мовами (§ 27 Статуту). Вихованцями педагогічного інституту могли стати діти не молодші 10 років зі знаннями початкового училища, які успішно склали вступний іспит (§ 36 Статуту). У внутрішньому ліцеї та педагогічному інституті навчання

тривало 10 років. Учні зовнішніх класів навчалися 8 років. Окрім того, вихованці педагогічного інституту, по закінченню повного курсу, залишалися в ліцеї на 6 років: 4 роки як наглядчі й 2 роки – ад'юнктами при професорах. Викладання велося французькою мовою, лише в початковому училищі – російською.

Випускники внутрішніх і зовнішніх класів ліцею мали право вступати в обидва додаткові училища, а вихованці педагогічного інституту могли продовжити навчання лише в училищі правознавства і політичних наук. Навчання в додаткових училищах, як вже зазначалося, тривало 2 роки (§ 134 Статуту) і було безкоштовним (§ 144 Статуту). Саме у додаткових училищах вводилася спеціалізація, характерна для вищої школи, проте вона була досить умовною. Юриспруденцію вивчали вихованці училища правознавства і політичних наук: 1 рік – правознавство, а 2 – політичну економію (8 місяців) та початковий курс «суспільного права» (4 місяці). У комерційному училищі на 2 році навчання опановували курс комерційного та морехідного права.

Усі ці предмети вів один штатний професор юриспруденції та політичної економії. Так, на посаду професора кафедри юриспруденції та політичної економії призначалися: магістр Московського університету П. Н. Протопопов (1821–1825 рр.), кандидат Московського університету (12 жовтня 1831 р. затверджений у званні професора російського законодавства) П. В. Архангельский (1825–1836 рр.). У квітні–вересні 1825 р. лекції з юридичних дисциплін читав магістр Харківського університету, професор латинської і російської словесності І. Ф. Гриневич, а впродовж 1828–1831 рр. до викладання природного, народного та римського права залучався ад'юнкт М. М. Лейпка (Лепка).

Усі випускники ліцею користувалися правами університетських студентів, однак отримували різні чиновницькі ранги. Відповідно до § 102 Статуту після ліцейських класів юнаки, маючи загальну підготовку, вступали на цивільну службу в XII класі Табелі про ранги, а на військову – офіцерами, проте після 3 місячної служби в нижчих чинах. Вихованці педагогічного інституту, прослуживши в ліцеї 6 років, отримували чин IX класу (§ 104 Статуту), щоправда вже через 10 років їм дозволили без шестирічної вислуги в ліцеї, витримавши серйозний іспит, вступати на цивільну чи військову службу [15]. Вільно приходящі ліцеїсти випускалися в чині XIV класу (§ 105 Статуту). Юнаки, які закінчували училище правознавства і політичних наук, успішно склавши іспит в присутності директора, двох наглядчів ліцею та трьох професорів додаткових училищ, згідно з § 143 Статуту, набували чин IX класу [12]. Зауважимо, що чин IX класу в Росії отримували випускники лише Рішельєвського та Олександрійського (Царськосельського) ліцею.

Поза всяким сумнівом прийняття Статуту Рішельєвського ліцею поклало початок вищої освіти в Одесі. У закладі здійснювали все нові кроки на шляху оптимізації навчання, подальша кропітка робота була

спрямована й на удосконалення структури ліцею та його навчальних планів. У 1827 р. міністр народної освіти дозволив перенести початок навчального року на 1 серпня (до цього статут визначав початком навчального року 1 січня), а липень місяць віддавати на відпочинок вихованців, тобто були запроваджені канікули. Далі правління ліцею, щоб наблизити його до існуючих в імперії навчальних закладів, запропонувало укомплектувати: 1) трикласне початкове училище (прирівнювалося до повітового училища); 2) чотири класи, які відповідали гімназичним; 3) чотири ліцейські класи філософського та юридичного відділень. Педагогічний інститут залишили в попередньому статусі. Ця пропозиція була затверджена міністром народної освіти у 1829 р. [3, с. 42-43]. А вже у 1831 р., як експеримент, на 6 місяців міністр затвердив новий проект організації ліцею, поданий Першим попечителем новоутвореного Одеського навчального округу Н. Ф. Покровським. Відповідно до цього проекту функціонував один підготовчий клас, 6 гімназичних класів та власне 4 ліцейські класи з філософським та юридичним відділеннями. Така структура ліцею збереглася з незначними змінами до прийняття нового статуту в 1837 р.

Попечитель звернув увагу й на належне оцінювання успіхів учнів. Були встановлені два типи оцінок: 1–4 та 1–12. Перевід з класу в клас дозволявся лише коли середня арифметична оцінка з усіх предметів становила відповідно до типу оцінок: не менше «3» чи не менше «8» [3, с. 47]. Найбільш успішних вихованців нагороджували похвальними листами, медалями, а найвищим заохоченням стало вручення шпаги як знаку студентського звання тим, хто за іспитами переводився в ліцейські класи.

Отже, за перший період історії ліцею (1818–1837 рр.) його вихованцями в середньому в рік були 78 пансіонерів та 198 вільно приходящих. За ці роки було здійснено одинадцять випусків. Курс навчання з правами на чин IX класу Табелі про ранги закінчили 7 осіб, X класу – 17; XII класу – 19; XIV класу – 45, тобто всього 88 випускників. За неповними даними випускниками училища правознавства та політичної економії стали 25 осіб. Такі здобутки, за сучасними мірками, не можна вважати значними, проте в тодішніх умовах це було досить вагомим досягненням.

Новий виток розвитку ліцею пов'язаний з прийняттям нового Статуту 29 травня 1837 р. (вступив у дію з 1 січня 1838 р.) [16]. З цього часу за структурою, програмами, системою викладання Рішельєвський ліцей, зберігши свою назву, став фактично вищим навчальним закладом. Він мав фізико-математичне і юридичне відділення та інститут східних мов. Саме на юридичному відділенні й були реалізовані завдання з підготовки цивільних службовців, які б володіли юридичними знаннями та могли грамотно здійснювати діловодство.

Список літератури:

1. ПСЗРИ-I. – Т. XXVII. – № 20597. – С. 437–442.
2. ПСЗРИ-I. – Т. XXVIII. – № 21501. – С. 626–647.
3. Михневич И.Г. Исторический обзор сорокалетия Ришельевского лицея с 1817 по 1857 год / И.Г. Михневич. – Одесса, 1857. – 200 с.
4. Михневич И.Г. Исторический взгляд на учебные заведения Новороссийского края и Бессарабии / И.Г. Михневич. – Одесса : Городская типография, 1843. – 51 с.
5. Маркевич А. И. Двадцатипятилетние императорского Новороссийского университета. Историческая записка А.И. Маркевича и академические списки / А.И. Маркевич. – Одесса, 1890. – 734 с.
6. Ленц Н.И. Учебно-воспитательные заведения, из которых образовался Ришельевский лицей. 1804–1817 / Н.И. Ленц. – Одесса, 1903. – 386 с.
7. Скальковский А.А. Материалы для истории общественного образования в Одессе / А.А. Скальковский. – Одесса : В типографии П. Францова, 1867. – 34 с.
8. Об учреждении коммерческой гимназии в Одессе // СП по МНП: царствование Александра I. 1802–1825 гг. – СПб. : Тип. АН, 1864. – Т. I. – Стб. 228–233.
9. ПСЗРИ-I. – Т. XXX. – № 22890. – С. 125.
10. О считании в действительной службе учителей Одесского Благородного института // СП по МНП: царствование Александра I. 1802–1825. – СПб., 1864. – Т. 1. – С. 636.
11. Егоров А.Д. Лицеи России (опыт исторической хронологии) / А.Д. Егоров : в 5 кн. Кн. 1. Ришельевский лицей. – Иваново, Иван. инж.-строй. ин-т, 1993. – 172 с.
12. Об образовании и Устав Ришельевского лицея. 2.05.1817 г. // ПСЗРИ-I. – Т. XXXIV. – № 26827. – С. 239–256.
13. О прибавке Членов в правление Одесского Ришельевского Лицея. 28.12.1818 г. // СП по МНП: царствование Александра I. 1802–1825 гг. – СПб. : Тип. АН, 1864. – Т. I. – С. 1104–1107.
14. Об изъятии Ришельевского лицея из ведомства Попечителя Харьковского Учебного Округа // СП по МНП: царствование Александра I. 1802–1825 гг. – СПб. : Тип. АН, 1864. – Т. I. – С. 1561.
15. Об увольнении от обязательной службы воспитанников Педагогического института Ришельевского лицея // СП по МНП: царствование Николая I. 1825–1855 гг. – СПб. : Тип. В.С. Балашева, 1875. – Т. II. – Отд. I. – 1825–1839. – С. 111–114.
16. Устав и штат Ришельевского лицея // СП по МНП: царствование Николая I. 1825–1855 гг. – СПб. : Тип. В.С. Балашева, 1875. – Т. II. – Отд. I. – 1825–1839. – С. 1264–1282.

Рассматривается процесс создания и функционирования Ришельевского лицея как школы по подготовке специалистов практической юриспруденции за период действия первого Устава 1817 года. Раскрыты особенности структуры учебного заведения, условия преподавания, преподавательский состав, первые итоги деятельности.

Ришельевский лицей, юридическое образование, устав лицея, система обучения.

The article deals with the process of creation and functioning of the Richelieu Lyceum as a school for training specialists practice law in the period of the first Statute 1817. The features of the structure of the institution, conditions of the teaching, faculty, first results of work are found out.

The Richelieu Lyceum, legal education, the Statute of the lyceum, education system.